

Nina Javette Koefoed

REFORMATIONEN I DANMARK

Lovgivning og samfundsudvikling

Reformationen i Danmark. Lovgivning og samfundsudvikling

© Nina Javette Koefoed og danmarkshistorien.dk 2017

Tilrettelæggelse og layout: Simon Ege Dahl Kjærsgaard

Billedredaktion og kildeuddrag: Nina Javette Koefoed,

Simon Ege Dahl Kjærsgaard og danmarkshistorien.dk

Forsideillustration: Luthersk husandagt fra Hans-Michel Moscherosch:

Insomnis Cura Parentum. En Troe Faders Christelige Siæle-Gaffue, 1645.

ISBN 978-87-999852-0-3

danmarkshistorien.dk

Institut for Kultur og Samfund

Aarhus Universitet

Jens Chr. Skous Vej 5

8000 Aarhus C

www.danmarkshistorien.dk

danmarkshistorien.dk
AARHUS UNIVERSITET

E-bogen er udgivet med støtte fra
Præsidiat for Reformationsjubilæet 2017

Indhold

5	Forord
7	Martin Luthers opgør med kirkens afladshandel
7	Reformationens begyndelse
8	Rigsdagen i Worms i 1521
10	Optakten til og reformationen i Danmark, ca. 1520-1536
11	Valget af den lutherske Christian 3. som konge
12	Reformationens umiddelbare konsekvenser
13	Danmark i de europæiske religionskrige
16	Danmarks nederlag i Karl Gustav-krigene og indførelsen af enevælden i 1660
17	<i>Kilde: De Ti Bud</i>
18	Religiøse stridigheder mellem katolikker, calvinister og lutheranere
18	Den danske konfessionskultur
20	Reformationens samfundspåvirkning
20	Den religiøse moralpolitik og forfølgelsen af troldfolk
22	Forbud mod trolddom og magi
22	<i>Kilde: Forordning om troldfolk og deres medvidere, 1617</i>
23	Bekæmpelse af unødigt luksus
23	Den religiøse moralpolitikens betydning for ægteskabet og den seksuelle adfærd
24	<i>Kilde: Kirkeordinansen, 1537/1539</i>
25	Nye bestemmelser for ægteskabet
26	Ægteskabsordinansen af 1582
26	Skilsmisse blev tilladt
27	Den særlige ægteskabsdomstol tamperretten og det ukristelige samliv
28	Seksualmoralen i lovgivningen: "du må ikke bedrive hor"
29	<i>Kilde: Dom i sag om hor ved rettertinget i Aalborg, 1537</i>
31	Forbud mod sex før ægteskabet

- 31 Skolegang og undervisning i Luthers Lille Katekismus
- 32 Læsefærdigheden udbredes
- 34 Opdragelsen af befolkningen som gode kristne
- 35 Skolegang bliver obligatorisk for alle børn
- 35 *Kilde: Forordning Om Skolerne på Landet i Danmark, og hvad Degnene og Skoleholderne derfor maae nyde, 1739*

- 36 Staten overtager ansvaret for fattigforsorgen
- 37 Kun hjælp til de værdigt trængende fattige eller syge
- 38 Danmarks første fattiglov fra 1708
- 38 *Kilde: Forordning Om Betlere i Danmark, saavel paa Landet som i Kiøbstæderne, Kiøbenhavn undtagen, 1708*
- 40 Fattighjælpen i 1800- og 1900-tallet

- 41 Reformationen og dens påvirkning af det danske samfund

- 44 Forslag til videre læsning
- 46 Illustrationer

Forord

Denne bog handler om reformationens indførelse i Danmark og de spor, reformationens centrale teologiske budskaber kom til at trække i samfundsudviklingen. I forståelsen af samfundsudviklingen er der lagt særlig vægt på det ændrede forhold mellem kongen og kirken og i forlængelse heraf de områder, der blev påvirket af reformationen, fordi de ændredes fra at være kirkelige til at være verdslige ansvarsområder. Det drejede sig om at sikre folkets moralske levevis, om ægteskab, skole og fattigforsorg. I det valg ligger også et fravalg af i bogen at behandle en række kulturhistoriske konsekvenser af reformationen såsom sprog, billedbrug, musik, brugen af kirkerummet m.m. Der er også i fremstillingen lagt særlig vægt på at forstå samfundsudviklingen gennem lovgivningen og dens betydning. Dermed prioriteres en samlet og mere normativ udvikling, der ikke har kunnet indarbejde regionale forskelle og kun i beskedent omfang pege på forskellen mellem lov og praksis.

E-bogen er udgivet med støtte fra Præsidiets for Reformationsjubilæet 2017.

Maj 2017
Nina Javette Koefoed
ph.d. og lektor i historie
Aarhus Universitet

REFORMATIONEN I DANMARK

Lovgivning og samfundsudvikling

Nina Javette Koefoed

ph.d. og lektor i historie, Aarhus Universitet

Martin Luther ved kirkedøren i den tyske by Wittenberg. Ifølge overleveringen slog Luther sine 95 teser mod aflad op på kirkedøren i Wittenberg den 31. oktober 1517. Formålet var ikke et brud med den katolske kirke, men et ønske om at diskutere dele af den katolske afladspraksis, især salget af afladsbreve, som Luther fandt særdeles problematisk. Det var almindeligt at bruge kirkedøren som en form for opslagstavle, men det er uvist, om det faktisk var Luther selv, der slog tesserne op. Maleri af Ferdinand Pauwels, 1872.

Martin Luthers opgør med kirkens afladshandel

Den 31. oktober 1517 offentliggjorde den tyske teolog og professor ved universitetet i Wittenberg Martin Luther (1483-1546) sine senere så berømte 95 teser mod aflad. Da havde han helt sikkert ikke forestillet sig, hvor store konsekvenser det ville få. Afladstesterne kritiserede den katolske kirkes handel med aflad, dvs. det forhold, at man kunne købe sig til tilgivelse for sine synder og dermed forkorte den tid, sjælen skulle renses i Skærsilden, inden den kom i Himmeriget. Tesserne var kun et enkelt eksempel på Luthers mange teologiske skrifter, men de blev indledningen til reformationen, der førte til et brud med den katolske kirke og dannelsen af en ny protestantisk kirke på baggrund af Luthers teologi.

Reformationens begyndelse

Da Luther begyndte at offentliggøre sine tanker, førte det hurtigt til, at paven i Rom, Leo 10. (1475-1521), i 1521 bandlyste, dvs. udelukkede, ham fra den katolske kirke. Forud var gået en gradvis optrapning af konflikten mellem Luther og kirken i Rom. Paven havde i første omgang reageret varsomt på Luthers skrifter af magtpolitiske hensyn. Kurfyrst Frederik af Sachsen (1463-1525) støttede Luther, og det udvirkede, at paven gik forsigtigt frem, indtil

de tyske kurfyrster i 1519 havde valgt den nye tyske kejser, Karl 5. (1500-1556). Imens udfordrede Luther den katolske kirkes eneret på at tolke Guds ord og argumenterede for et personligt gudsforhold, dvs. et mere direkte forhold mellem Gud og mennesket, der indebar en principiel ligestilling af alle mennesker, fordi de hver især stod i et direkte forhold til Gud. Dermed blev kirken og præsten overflødige som formidlende mellemlid mellem Gud og mennesket. Det var en alvorlig trussel mod kirkens magt. Det fik i 1520 paven til i første omgang at true med at bandlyse Luther fra den katolske kirke, hvis han ikke trak sine tolkninger tilbage. Konflikten blev optrappet, da Luther brændte både truslen om bandlysningen og et eksemplar af den kirkelige lovgivning, den såkaldte kanoniske ret.

Rigsdagen i Worms i 1521

Principielt skulle den tyske kejser håndhæve den katolske kirkes beslutning, men der var også verdslige fyrster, bl.a. kurfyrsten Frederik af Sachsen, der ønskede at beskytte Luther mod den katolske kirke og kejseren. Som kurfyrste og leder af de tyske stænders rigsforsamling kunne Frederik af Sachsen udvirke, at Luther ikke blev erklæret fredløs direkte, men i stedet indkaldt til forhør i forbindelse med den kommende Rigsdag. Ved Rigsdagen i Worms i 1521 skulle Luther derfor forklare sin kritik af den katolske kirke. Her nægtede han imidlertid at tilbagekalde sine skrifter og standpunkter. Han var blevet lovet frit lejde og fik derfor lov til at rejse hjem med forventning om senere at blive arresteret efter kejserens befaling. På hjemvejen lod Frederik af Sachsen Luther bortføre

Luther i Rigsdagen i Worms. I 1519 valgte de tyske kurfyrster Karl 5. til tysk kejser. Paven havde ikke ønsket af udfordre kurfyrste Frederik af Sachsen før valget af kejser og var derfor gået relativt varsomt frem mod Luther, der havde kurfyrstens støtte. Efter kejservalget var sagen imidlertid en anden, og paven udstedte en bandtrussel over Luther, der bevirkede, at han blev indkaldt til Rigsdagen i Worms for at forklare sine teologiske standpunkter. Maleri af Anton von Werner, 1870.

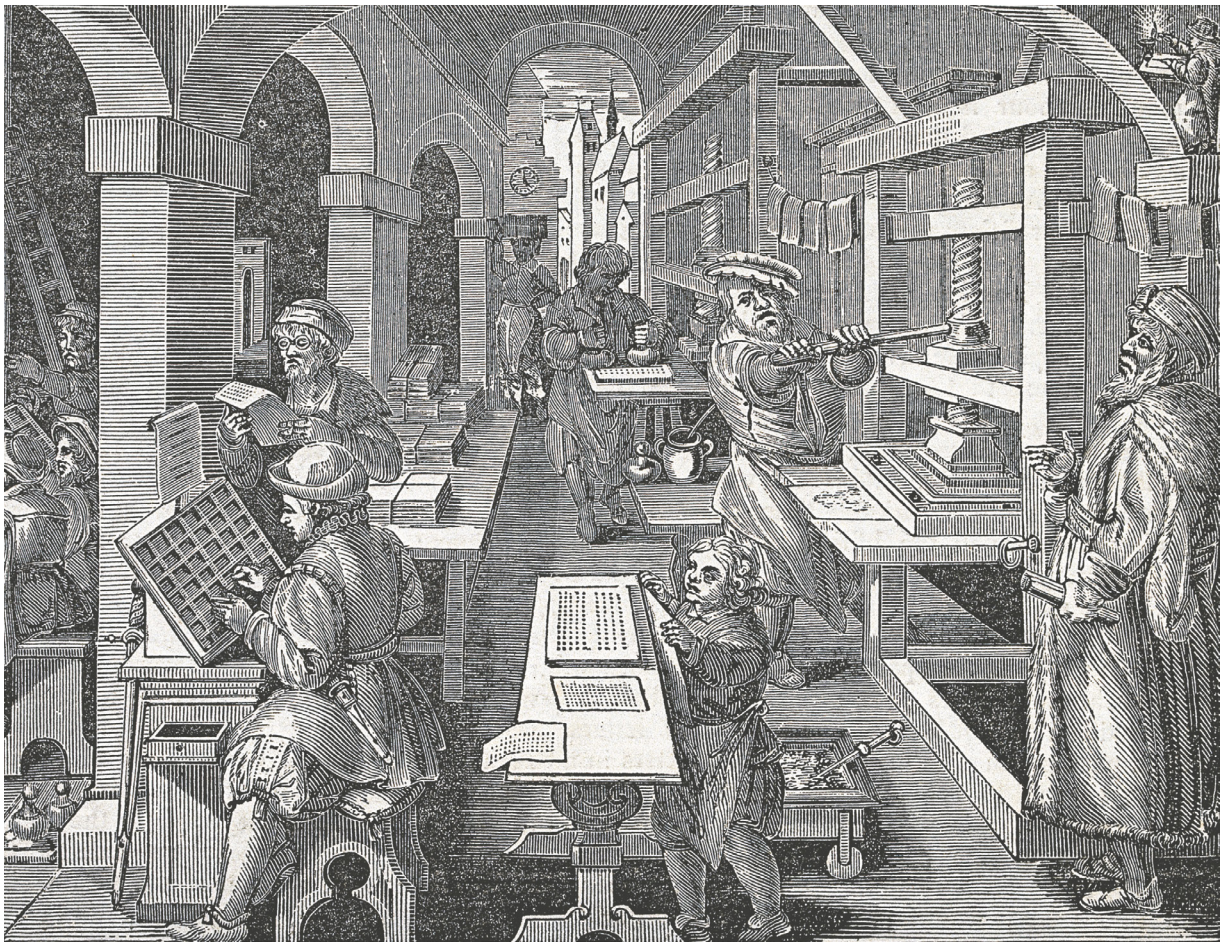

og placerede ham i sikkerhed på en af sine borge. Luthers brud med kirken i Rom, paven og den tyske kejser var en realitet. Dermed var reformationen og splittelsen af den kristne kirke i Europa undervejs.

Luther var ikke alene om sin kritik af den katolske kirke. Både før og samtidig med Luther blev der fra flere sider fremsat krav om forandringer og reformation af kirken. Den nye bogtrykkerkunst gav hurtigt de kritiske tanker stor udbredelse og dermed potentiel omfattende politisk, kulturel og samfundsmæssig betydning. Opgøret med den katolske aflad var en del af Luthers afvisning af gerningsretfærdigheden, hvor gode gerninger i det verdslige, jordiske liv var afgørende for frelsen efter døden. I stedet for en tro på frelse gennem gerninger, som han mente, samtidens kirke stod for, mente Luther, at kun troen alene kunne frelse mennesket. Mennesket skulle stadig gøre gode gerninger, men ud af næstekærlighed og ikke for egen frelses skyld. Et andet centralt punkt i Luthers teologi var adskillelsen af den gejstlige og den verdslige magt, også kaldet to-regimente-læren. Kirkens eneste opgave var at forkynde Guds ord, mens den verdslige stat med lovgivning og fyrstelig magt skulle regulere det jordiske rige. Luther fratog altså kirken den politiske og juridiske magt, som den havde haft gennem middelalderen, samtidig med at staten fik til opgave at regulere samfundet efter de religiøse normer og Guds bud. Det betød på den ene side, at kirken ved reformationen mistede politisk magt og blev lagt under fyrstens magt, men samtidig at statens mål blev det samme som kirkens, at skabe gode kristne.

Portræt af den nederlandske reformkatolik Erasmus af Rotterdam (1466-1536). Luther var ikke alene om at udnytte bogtrykkerkunsten til et opgør med den katolske kirke og autoriteterne. Blandt Luthers største samtidige kritikere var den kendte humanist Erasmus af Rotterdam. Trods sin kritik af kirkens misbrug ønskede han at reformere fremfor at bryde med den katolske kirke og var derfor imod Luthers reformation. Teologisk set var Luther og Erasmus af Rotterdam blandt andet uenige om, hvorvidt mennesket havde en fri vilje. Det argumenterede Erasmus for, mens Luther holdt på, at menneskets vilje altid ville være bundet. Maleri af Cornelis Visscher, ca. 1650.

Bogtrykkeri afbilledet ca. 1580. Bogtrykkerkunsten var vokset frem fra 1450'erne og muliggjorde, at blandt andet Luthers tanker hurtigt og let kunne spredes. En voksende produktion af små og billige tryk betød, at ikke kun teologer, men i stigende grad også menigmand kunne følge de teologiske og politiske diskussioner.

Optakten til og reformationen i Danmark, ca. 1520-1536

I Danmark blev reformationen officielt gennemført af Christian 3. (1503-1559) i 1536 som afslutning på en borgerkrig, kendt som Grevens Fejde (1534-1536). Grevens Fejde havde handlet om, hvem der skulle være konge efter Frederik 1. (1471-1533), der døde i 1533, men de religiøse stridigheder gik længere tilbage. Allerede i 1522 havde Christian 2. (1481-1559) indført en lovgivning, der var inspireret af tidens reformtanker, uden dog at bryde med den katolske kirke. Året efter blev han afsat af rigsrådet, der ikke havde den store tillid til ham som regent, efter at han bl.a. i 1520 havde ladet store dele af den svenske adel halshugge under fredsforhandlinger i Stockholm. Massakren er senere blevet kendt som Det Stockholmske Blodbad. Christian 2. flygtede og blev efterfulgt på tronen af sin onkel, Frederik 1. Selvom Frederik 1. i sin håndfæstning havde forpligtet sig til at bekæmpe den reformatoriske bevægelse, vandt tankerne om en kristendom baseret på evangeliet langsomt indpas i Danmark under hans styre.

FILM: REFORMATIONEN I DANMARK – DA HANS TAUSEN INDLEDTE BYREFORMATIONEN I VIBORG I 1526

I denne film fortæller lektor i kirkehistorie Carsten Bach-Nielsen, Aarhus Universitet, om munken og reformatoren Hans Tausen og reformationen i Viborg, der var en af flere reformationer i danske byer fra 1526.
© danmarkshistorien.dk

Der var tre centre for den evangeliske påvirkning af Danmark under Frederik 1.: Haderslev, Viborg og Malmø. I Haderslev var den senere Christian 3. hertug. Han var lutheraner og gennemførte både en luthersk inspireret lovgivning, oprettede en præsteskole i 1526 og gennemførte en luthersk kirkeordning i 1528. Også i Viborg, hvor den tidligere katolske munk Hans Tausen (1494-1561) havde forladt klosteret og var begyndt at prædike i overensstemmelse med de luthersk-evangeliske tanker, blev der oprettet en præsteskole i 1526. I 1530 blev klostrene i byen lukket, og der blev indført evangeliske gudstjenester. De reformatoriske tanker havde god opbakning fra borgerskabet i de større byer, og i 1527 kom reformationen til Malmø, hvor bystyret gennemførte en reformation inden for byens selvstyre og året efter gjorde alle gudstjenester dansksprogede.

Valget af den lutherske Christian 3. som konge

Da Frederik 1. døde i 1533 var reformationen altså på mange måder allerede i gang. Frederik 1. havde svækket de katolske biskoppers magt og styrket den nationale kirke, bl.a. ved at der fra 1527 måtte prædikes frit ud fra evangeliet, dvs. at katolske, evangeliske og lutherske prædikener blev tilladt. Desuden gjaldt biskoppernes jurisdiktion kun katolikkerne, og en række kirkelige afgifter blev frivillige. Dermed var den overførsel af magt og penge

fra kirke til kongemagt, som reformationen også handlede om, sat i gang. Alligevel kunne rigsrådet, som bestod af de katolske biskopper og både en katolsk og en protestantisk fløj blandt adelen, ikke blive enige om at vælge hans søn, den erklærede protestant hertug Christian af Slesvig, som konge. På sidelinjen stod stadig den afsatte Christian 2., der havde skiftet lidt frem og tilbage mellem den katolske og den protestantiske tro, alt efter hvem der ville støtte hans forsøg på at tilbageerobre den danske trone. I 1533 var han overgået til den lutherske tro, og valget stod derfor reelt mellem to protestantiske fyrster.

Rigsrådet valgte i første omgang at udskyde valget et år, hvor de selv styrede riget, og i 1534 brød borgerkrigen, Grevens Fejde, ud. Rigsrådet støttede i en alliance med Slesvig-Holsten og Nederlandene hertug Christian, mens København og Malmø støttet af Lübeck satsede på at få Christian 2. tilbage med en hær under ledelse af grev Christoffer af Oldenburg, deraf krigens navn. Som nævnt var begge potentielle konger lutherske, og der var derfor ikke meget tvivl tilbage om det religiøse udfald af krigen, kun det magtpolitiske. Grevens Fejde endte i 1536 med, at hertug Christian blev kronet som Christian 3., mens Christian 2. blev taget til fange og tilbragte resten af sit liv i fangenskab.

Reformationens umiddelbare konsekvenser

Kort tid inden selve reformationen i Danmark havde Christian 3. valgt at afsætte de katolske biskopper og konfiskerede store dele af deres betydelige ejendom. Med Christian 3.s magtovertagelse skiftede reformbevægelsen karakter, og en fyrstereformation afløste de tidligere reformationsstrømninger. Dermed skete der også en ensretning henimod dannelsen af en rent luthersk kirke. Reformationen betød dermed ikke kun religiøse ændringer, men ændrede også i høj grad magtfordelingen i Danmark. På den ene side blev kongemagten styrket, fordi den med kirkens gods i ryggen blev afgørende stærkere end de adelige slægter i Danmark. På den anden side styrkede reformationen også adelen, fordi kirkens mænd, der tidligere havde udgjort en konkurrent i spillet om magten, mistede deres politiske magt. Reformationens indførelse var i høj grad en kulmination på en igangværende udvikling, snarere end den var et radikalt brud med denne. Alligevel ændrede reformationen på mange måder de konkrete politiske rammer og mål, og det havde betydning for den videre historiske udvikling.

Man kan pege på en række faktorer, hvor reformationen umiddelbart ændrede den måde, samfundet var indrettet på. Politisk og økonomisk betød reformationen en styrkelse af kongemagten. Ved reformationen ejede kirken 40 % af landets jord. Kongens øjeblikkelige beslaglæggelse af biskoppernes gods og senere klostrenes ejendom gjorde ham til landets ubestridt største jordbesidder med disposition over 60 % af landets dyrkede jord. Det var medvirkende til at muliggøre den centralisering af statsmagten og sætte skub i den

statsdannelsesproces, som karakteriserede udviklingen i Danmark de efterfølgende 2-300 år. Samtidig blev kongen styrket som lovgiver. Han skulle ikke længere tage hensyn til kanonisk ret og kirken i Rom, og hele kirkens administrative system blev en del af staten. Sognepræsten blev kongelig embedsmand og repræsenterede kongens magt lokalt.

Adelen blev i første omgang også styrket som politisk magtfaktor, fordi de ikke skulle konkurrere med gejstligheden om penge, magt og indflydelse. Kongen skulle stadig vælges af rigsrådet, der nu kun bestod af adelige. Kongen underskrev ved sin kroning en håndfæstning, der definerede magtforholdet mellem ham og rigsrådet. Adelen var som stand tildelt en række privilegier og udviklede sig til at blive en stadig mere lukket stand, bestående af få meget magtfulde familier. Det var i høj grad adelen, der som lensmænd repræsenterede kongemagten lokalt. I perioden fra 1536 til 1660 arbejdede adel og konge sammen om centralisering af riget og statsdannelsen. Her spillede krigsførelse og en stadig mere effektiv skattepolitik og administration en afgørende rolle, til trods for at netop udenrigspolitik og krigsførelse samtidig også var den største kilde til strid mellem konge og adel i perioden. Europa var et uroligt område præget af religionskrige efter reformationen. Samtidig med at Danmark var en del af de europæiske konflikter, kæmpede skiftende konger også med Sverige om at etablere sig som den dominerende protestantiske stormagt i Norden.

Danmark i de europæiske religionskrige

Danmarks udenrigspolitiske situation var kompliceret, fordi den danske konge som hertug i Holsten var en del af Det Tyske Kejserrige. Her var han som protestantisk fyrste reelt i et modsætningsforhold til den katolske kejser. Ved freden i Augsburg i 1555, hvor man forsøgte at stoppe konflikterne mellem protestanter og katolikker internt i Det Tyske Kejserrige, fik den enkelte fyrste i kejserriget ret til selv at bestemme trosforholdet i sit land med efterfølgende trostvang for alle indbyggere, men med Det Tyske Kejserrige og den katolske kejser som politisk ramme. Den potentielle europæiske konflikt blev dermed mindre for den danske konges vedkommende. Frederik 2. (1534-1588) søgte efterfølgende aktivt at etablere Danmark som den protestantiske stormagt i Norden, hvilket bl.a. førte til Den Nordiske Syvårskrig med Sverige (1563-1570). Det var en politik, der indadtil i riget krævede en konsolidering af kongemagten gennem øgede militære og økonomiske ressourcer. Christian 4. (1577-1648) arvede rivaliseringen med Sverige, hvilket førte til Kalmarkrigen i 1611-1613.

Ingen af de to krige havde ændret det store på de territoriale forhold i Norden, og især Kalmarkrigen havde vakt den danske adels modstand. I 1618 brød den europæiske storkrig mellem protestanter og katolikker, Trediveårskrigen, ud. Her var der for alvor uenighed

mellem kongen og adelen i rigsrådet om, hvilken rolle Danmark skulle spille, og i 1625 valgte Christian 4. at gå ind i krigen som hertug af Slesvig-Holsten, fordi rigsrådet ikke ville støtte hans krigsdeltagelse. Christian 4. deltog i krigen som leder af den protestantiske fløj, men trak sig stærkt svækket tilbage i 1629, hvor den svenske konge overtog hans plads i krigen. I 1630'erne forsøgte Christian 4. at genvinde noget af den tabte position gennem militær oprustning og diplomatisk modarbejdelse af svenskerne, men under Torstenssonfejden (1643-1645) var Sverige for alvor blevet stærkest, og krigen medførte tab af store landområder for Danmark. Man måtte bl.a. afstå øerne Gotland og Ösel samt Halland for en 30-årig periode.

Fredsslutningen i Münster, der endte Trediveårskrigen. Den europæiske storkrig, Trediveårskrigen, blev afsluttet med Den Westfalske Fred i 1648. Freden svækkede Det Tyske Kejserrige betragteligt, bl.a. ved at de enkelte tyske fyrster inden for kejserriget blev selvstændige med ret til at erklære krig og slutte fred. Religiøst blev calvinismen anerkendt på lige fod med lutheranismen, og kravet om, at undersåtterne skulle konvertere, når fyrsten gjorde det, blev ophævet. Den protestantiske kirke var delt i flere retninger, hvor de væsentligste var den lutherske og den calvinske. Calvinismen blev grundlaget for den reformerte kirke, der blev dominerende i Nederlandene og på De Britiske Øer. Maleri af Gerard ter Borch, 1648.

De skandinaviske og nordtyske dele af det danske rige i henholdsvis 1536 og 1660. Efter reformationen kæmpede Danmark og Sverige om at indtage den dominerende rolle i Norden. Det resulterede i en række tabte landområder for det danske rige. Ved de første svenskekrige i 1563-1570 og 1611-1613 ændredes det territoriale billede ikke voldsomt. Det var først med Danmarks deltagelse i det storeuropæiske spil under Trediveårskrigen (1618-1848), at landet for alvor blev trængt i defensiven. I Torstenssonfejden (1643-1645) med Sverige tabte Danmark Gotland, Jämtland, Härjedalen, Särna og Ösel (som var blevet indlemmet i riget i 1560) samt Halland i 30 år. Efter Karl Gustav-krigene (1657-1660) måtte Danmark afstå landområderne Bohuslän, Skåne, Halland og Blekinge til Sverige.

Frederik 3.s håndfæstning fra 1648. Indsættelsen af Frederik 3. som konge i 1648 skete efter lange og hårde forhandlinger med rigsrådet. Frederik 3. havde ikke været tronarving, men kronprinsen var død et år før Christian 4.s død i 1648, og man havde ikke nået at udpege en ny tronarving. Samtidig var Frederik 3.s forhandlingssituation vanskeliggjort af hans fars meget aktive udenrigspolitik imod rigsrådets ønske. Da Frederik 3. endelig blev kronet, måtte han underskrive danmarkshistoriens hårdeste håndfæstning, hvor han bl.a. fraskrev sig retten til at føre selvstændig udenrigspolitik. Ved enevældens indførelse i 1660 blev håndfæstningen annulleret, symbolsk ved at Frederik 3.s underskrift og laksejl blev fjernet.

Danmarks nederlag i Karl Gustav-krigene og indførelsen af enevælden i 1660

Da Frederik 3. (1609-1670) overtog tronen efter sin far i 1648, arvede han også samarbejdet med et rigsråd, der var mistroisk over for, hvad kongens egenhændige udenrigspolitik kunne føre til, og en uafsluttet konflikt med Sverige. Den blussede op i Karl Gustav-krigene fra 1657 til 1660. Her svigtede adelen sin pligt til at forsvare landet, samtidig med at Frederik 3. vandt stor popularitet ved at forsvare København sammen med det københavnske borgerskab. Efter fredsslutningerne og afståelsen af flere landområder, bl.a. Skåne, Blekinge og Halland, indkaldte kongen til stændermøde i København. Stændermødet endte med, at borgerne og gejstligheden overdrog magten til kongen, og derved var den danske enevælde indført.

Kongeloven 1665 og Danske Lov 1683 – den tidlige enevældes lovgivning

De konfessionelle stridigheder i Europa og kampen om at fremstå som det stærke protestantiske centrum i Norden havde bidraget til en statsdannelsesproces, der i Danmark førte frem til etableringen af enevælden. Stænderne gav magten til kongen, men stillede ikke betingelser til regeringsgrundlaget. Det resulterede i Kongeloven af 1665, der som den eneste forfatning i Europa stadfæstede enevælden. Der var ikke nogen indrømmelser til de stænder, der havde givet magten til kongen, og den danske enevælde blev derfor den

mest vidtrækkende i Europa. I Kongeloven lovede kongen at overholde det fælles lutherske bekendelsesskrift, Den Augsburgske Bekendelse (Confessio Augustana) fra 1530.

Forpligtelsen på Den Augsburgske Bekendelse blev bl.a. omsat til lov i 1683, hvor Christian 5. (1646-1699) gav Danske Lov. Danske Lov var bemærkelsesværdig for sin tid og var den første samlede lov for hele Danmark. Den var en kodificering af tidligere lovgivning, dvs. at den i høj grad var en opsamling på det foregående århundredes lovgivning, men den gik også længere end det. Danske Lov består af seks lovbøger, hvor den sjette bog om strafferetten, dvs. kriminalretten, har tiltrukket sig meget opmærksomhed i eftertiden, fordi den er struktureret efter De Ti Bud. Strafferetten kriminaliserede dermed ethvert brud på De Ti Bud i en meget bred fortolkning. Det var helt i overensstemmelse med Luthers forståelse af, hvordan mennesket bedst levede et kristent liv i det jordiske rige. Ud over forpligtelsen på kærlighed til næsten mente Luther, at Gud havde givet mennesket De Ti Bud som den bedste rettesnor. De Ti Bud skulle ikke kun forstås som forbud mod de handlinger, der var nævnt, men også i en positiv forstand som tilskyndelser til at gøre godt.

De Ti Bud

Luther redigerede lidt i De Ti Bud. I den katolske og i den reformerte kirke er det andet bud et forbud mod at lave udskårne billeder, forstået som et forbud mod at tilbede afgudsbilleder. Luther mente, at Gud selv brød billedforbuddet ved at skabe Jesus i sit billede, og derfor fjernede han det. Til gengæld delte han det sidste bud i to, så antallet stadig passer. Luther forstod i øvrigt ikke kun De Ti Bud som forbud, men også som positive anvisninger af, hvordan man skal behandle sin næste.

1. Du må ikke have andre guder
2. Du må ikke bruge Herren din Guds navn til løgn
3. Husk hviledagen og hold den hellig
4. Ær din far og din mor
5. Du må ikke begå drab
6. Du må ikke bryde et ægteskab
7. Du må ikke stjæle
8. Du må ikke vidne falsk mod din næste
9. Du må ikke begære din næstes hus
10. Du må ikke begære din næstes hustru, hans træl eller trælkvinde, hans kvæg eller noget som helst af din næstes ejendom.

Luther, Martin: *Luthers Lille Katekismus* oversat og kommenteret af Peter Olsen, Credo Forlag, 1997, s. 19-22.

Religiøse stridigheder mellem katolikker, calvinister og lutheranere

Den europæiske udvikling fra reformationen til midten af 1600-tallet er blevet beskrevet med begrebet 'konfessionalisering': en proces, hvor religionen som en følge af stridighederne mellem forskellige konfessioner (katolicismen, den evangelisk-lutherske protestantisme og den reformerte, calvinske protestantisme) var med til at præge periodens statsbygning og samfundsudvikling. Konfessionaliseringsteorierne søger bl.a. at forklare, hvorfor modernitet, kapitalisme og demokrati udviklede sig i Europa frem for andre steder i verden. Argumentet er, at den sammentænkning af statens og kirkens formål, som de protestantiske konfessioner rummer, også kom til at præge udviklingen i de katolske lande. Og at der trods forskelle mellem de enkelte konfessioner kan spores fælles udviklingstræk i Europa gennem 1500- og 1600-tallet, hvor samfund og befolkning i høj grad formedes ud fra kristne normsæt, samtidig med at grunden blev lagt til udviklingen mod et moderne Europa præget af sekularisering (adskillelse af religion og stat), forskellighed, liberalisme, individualisering og demokrati.

Nyere forskning har ikke så meget vægtet lighederne i den europæiske udvikling på tværs af konfessioner, men i højere grad interesseret sig for de forskelle, der trods alt kan spores mellem de europæiske lande, f.eks. i forhold til hvilke former for velfærdssystemer, familiemønstre og kønsopfattelser, der har udviklet sig. Desuden har man stillet sig kritisk over for den automatiske kobling af kristendommens indflydelse og udviklingen frem mod et moderne samfund. Det betyder, at man er begyndt at tale om konfessionskulturer, et begreb, der sætter fokus på, hvordan de konfessionelle særtræk har påvirket den kulturelle, sociale og politiske udvikling forskelligt i forskellige lande og forskellige sammenhænge. Det betyder, at det ikke er de overordnede fællestræk for den europæiske udvikling, der er i centrum, men mere detaljerede dynamikker mellem religion og samfund, der måske i højere grad kan forklare forskellene mellem udviklingen i de europæiske lande. Det åbner for en interesse for den kulturelle udvikling som en del af statsbygningen, og for hvordan det enkelte land har modtaget, bearbejdet og omsat Luthers tanker.

Den danske konfessionskultur

Danske Lov kan ses som et element i udviklingen af en dansk konfessionskultur, hvor konfessionelle særtræk blev omsat til lovgivning. Det tætte samarbejde mellem teologi og lovgivning havde præget samfundsudviklingen lige fra reformationen. Luther selv og andre af de førende reformationsteologer fra Wittenberg deltog aktivt i at omsætte deres teologiske tanker til lovgivning for de verdslige fyrster. Det gjorde sig også gældende i Danmark, hvor en af de førende teologer efter reformationen, Niels Hemmingsen (1513-1600), både var professor i teologi ved Københavns Universitet og juridisk rådgiver for kongen. Hemmingsen stod bl.a. bag en del af den ægteskabslovgivning, der kom i slutningen af 1500-tallet.

De ledende teologer havde også på andre måder betydning for udviklingen og udbredelsen af den specifikke konfessionskultur. Et godt eksempel herpå er en af de første protestantiske biskopper i Danmark, Peder Palladius (1503-1560), der var Sjællands biskop og desuden i perioder professor i teologi ved Københavns Universitet. Som biskop var det en af hans opgaver at foretage visitationsrejser. Palladius og andre af tidens biskopper rejste rundt og hørte befolkningen i den nye tro, men de var også med til at definere, hvor store dele af troen folk skulle kunne, og hvor streng tolkningen skulle være. Dermed prægede Palladius både præsternes uddannelse på universitetet og sognebørnenes oplæring i den nye tro. Det samme gjorde sig gældende for den nye sjællandske biskop under Christian 4., Hans Poulsen Resen (1561-1638). Resen er blevet koblet med den lutherske ortodoksi, dvs. rettroenhed, der udviklede sig under Christian 4. i første halvdel af 1600-tallet. Det kom til udtryk i noget af den lovgivning, der senere blev til Danske Lov, men også i Resens nye oversættelse af Luthers Lille Katekismus og øgede krav til børnelærdommen.

Portræt af den sjællandske biskop og teolog Peder Palladius (1503-1560). Efter reformationen blev det pålagt både provster og biskopper at holde jævnlig visitation, dvs. at de skulle rejse rundt og overhøre de lokale sognebørn og sikre, at de kunne deres lutherske børnelærdom. I den forbindelse udarbejdede Peder Palladius en visitationsbog, hvor han gjorde sig overvejelser om den nye tros formidling til de brede dele af befolkningen.

FILM: AT SKABE ET LUTHERSK SAMFUND – BETYDNINGEN AF LUTHERS LILLE KATEKISMUS OG DE TI BUD I DANMARK EFTER REFORMATIONEN

I denne film fortæller lektor i historie Nina Javette Koefoed, Aarhus Universitet, hvordan den lutherske lære prægede børnelærdom og lovgivning efter reformationen.

© danmarkshistorien.dk

Reformationens samfundspåvirkning

I Danmark kom lutherdommens ideer overordnet set til at påvirke udviklingen i og indretningen af samfundet på både kort og lang sigt. Målet for staten var at skabe gode kristne borgere. Den lutherske lære kom til at danne grundlag for en ny religiøs moralpolitik, der førte til samfundsændringer på en lang række områder. Det var f.eks. tilfældet i forhold til synet på trolddom, ægteskab, skolegang og fattigforsorg.

Den religiøse moralpolitik og forfølgelsen af troldfolk

Luther havde i sin lære om de to regimenter ikke kun lagt vægt på, at fyrsten skulle sikre landet mod fjender udefra. Fyrsten skulle også sikre retshåndhævelsen og etableringen af et kristent rige. Det var således ikke kun periodens krige og udenrigspolitik, der bidrog til statsdannelse og til etableringen af et land med en stærk luthersk prægning. Her spillede også det indenrigspolitiske en stor rolle.

Sikringen af den rette tro var ikke kun noget, der foregik som en teologisk diskussion. Det var i høj grad noget, der kom til at præge hele samfundet. Den mest kendte del af kampen for den rette tro var kampen mod Djævelen, mod magi og trolddom, som kom til udtryk i forfølgelsen af troldfolk. Efter reformationen blev definitionen af trolddom skærpet,

Kalkmaleri fra Vejlbj Kirke ved Aarhus. Motivet viser, hvordan smørkærningen var forbundet med magi. Fra venstre ses to djævlæ slæbe mælk til kærningen, som en kvinde er i færd med. En lille djævlæ på kanten af smørkærnen ser hen mod en ond trolldkvinde med et ris og en pisk (svøbe) i hænderne. Trolldfolk blev ofte forbundet med ulykker i hverdagen: sygdom, syge dyr eller fejlslået høst, som citatet fra Palladius' visitationsbog viser:

"Det sker ikke ofte, at gudsfrygtige folk skades i deres hjem af trolldkvinde. Hav blot tro på Gud og lær dine børn trosbekendelsen og hold ikke løssagtige eller skændige folk i dit hus og før ikke et sådant levned. Så kan ingen trolldkvinde skade dig, hverken din mælk eller dit smør, din manddom eller fjrlighed eller nogen som helst i dit hus".

og forfølgelsen af andre religioner og alternative kristendomsopfattelser, dvs. af kætteri og vranglære, der før havde været delt mellem kirken og fyrsten, blev nu juridisk set en verdslig opgave. I den lutherske kirkes forståelse af frelse ved tro alene kom Djævelen til at spille en mere central rolle som et af Guds redskaber til at teste folks tro. Kirken opfattede derfor alle former for magi, både gavnlig og skadevoldende, som bekendelse til Djævelen og dermed som en forbrydelse mod Gud. Den skærpede forståelse af magi blev også rettet mod den katolske kirkes helgendyrkelse og helbredelsesritualer, der blev opfattet som udtryk for, at den katolske kirke også var faldet for Djævelens fristelser og forkyndte vranglære. Den sjællandske biskop, Peder Palladius, skrev f.eks. i sin visitationsbog (ca. 1543), at trolldkvinde "kender så mange, lange remser, som Djævelen og munke har lært hende".

Forordning om troldfolk og deres medvidere, 1617

Med Trolddomsforordningen af 1617 kriminaliserede myndighederne for første gang det, man kan kalde gavnlig magi. Det var f.eks. at bruge magiske formularer til at helbrede syge. Hidtil havde kirken fordømt den gavnlige magi, mens befolkningen og til dels myndighederne ikke havde set den som trolddom, da de ikke opfattede den som skadelig. Den skadesvoldende magi havde været reguleret ved verdslig lovgivning siden omkring år 1400, hvor der i et tillæg til Jyske Lov findes en bestemmelse om trolddom. Men med Trolddomsforordningen af 1617 blev kirkens syn på gavnlig magi også optaget i lovgivningen, som det fremgår af dette uddrag.

Eftersom daglig erfaring giver til kende, at nogle hemmelige kunster, som er signen¹, manen², målen³, karakterer⁴ eller malen⁵, vise igen⁶, visse dage i ugens udvælgelse⁷ etc., fast finder sted og holdes for ligegyldigt og tilladt af den årsag, at de menes at komme mennesker og fæ⁸ til gavn og helbrede, og også fordi der under tiden bruges og misbruges nogle bestemte Guds ord⁹, uanset at sådanne kunster af Gud den almægtigste strengt forbudte er, som de menneskerne fra Gud og af ham forordnede naturlige hjælp og medicin til djævelen og hemmelige, unaturlige råd og middel henvender og bortfører. Derforuden findes førskrevne kunster fast at være alle troldfolks første alfabet, og til trolddoms onde og ulykkelig gerning er ret ophav og begyndelse.

- 1 Signen: at fremsige magiske formularer og trylleord for at helbrede og beskytte.
- 2 Manen: at få overnaturlige væsener såsom ånder til at adlyde ens vilje ved hjælp af trylleformularer.
- 3 Målen: magisk måltagning ved hjælp af en særlig slags tråd, dels brugt som middel imod sygdom og onde ånder, dels brugt som middel til spåkunst.
- 4 Karakterer: at indridse eller skrive tegn, her med magisk betydning.
- 5 Malen: at gøre billeder, her med magisk betydning.
- 6 Vise igen: at mane tilbage og vise noget ved overnaturlige midler.
- 7 Visse dage i ugens udvælgelse: at udpege visse af ugens dage som værende heldige eller uheldige.
- 8 Fæ: husdyr.
- 9 Nogle bestemte Guds ord: misbrug af nogle ord, som ellers blev brugt i tilbedelsen af Gud.

Redigeret uddrag af: Secher, V. A. (red.): *Corpus Constitutionum Daniæ: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*, bd. 3 (1891), s. 517-516. (12. oktober 1617).

Forbud mod trolddom og magi

Kongens ansvar for som verdslig regent og kirkens overhoved at sikre den rette tro blev særligt tydeligt under Christian 4.s lutherske ortodoksi. I 1617, hundredåret for Luthers 95 teser mod aflad, udstedte han samme dag to forordninger, der særligt skulle indskærpe den rette kristne levevis over for befolkningen. Den ene af dem var en forordning om trolddom, hvor både gavnlig og skadesvoldende magi blev gjort til kriminelle handlinger, som det var alles pligt at påtale. Hovedparten af de danske trolddomsanklagede blev dømt til bålet for at have gjort skade på andre mennesker, dyr eller ting ved hjælp af trolddom.

Det var også tilfældet i en af danmarkshistoriens mest kendte trolddomssager: sagen mod Maren Spliid i Ribe. Maren Spliid, der var gift med skræddermesteren Laurits Spliid, blev anklaget og til sidst dømt skyldig i at have påført en af byens andre skræddere en alvorlig sygdom ved hjælp af trolddom. Maren Spliid gik til bekendelse og udlagde derefter en række andre troldfolk under tortur. Tortur måtte generelt ikke bruges til at fremskaffe selve tilståelsen, men gerne i forbindelse med efterfølgende afhøringer.

Der havde været en lille vækst i antallet af trolddomsprocesser i årene op til 1617, men i tiåret efter forordningens udstedelse eksploderede antallet. Derefter faldt det relativt hurtigt igen og ebbede ud fra slutningen af 1650'erne. Bestemmelserne i trolddomsforordningen fra 1617 blev videreført med Danske Lov i 1683, men bortset fra en kort opblomstring i processerne i 1680'erne ebbede de langsomt ud og stoppede stort set frem mod år 1700.

Bekæmpelse af unødigt luksus

Den rette religiøse levevis blev også forsøgt sikret på andre måder end gennem forfølgelse af magi og vantro. Der var en omfattende lovgivning om helligdage og luksusforbrug, og en forordning, der kom den 21. oktober 1617, handlede netop om indskærpelse af tidligere forbud mod unødigt luksus ved bryllupper og begravelser. Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen blev af nogle tolket som et udtryk for Guds vrede, bl.a. over overflødig pynt i klædedragten. En forordning om kirketugt fra 1629 begrundes i samme ånd med, at Guds vrede havde ramt riget, fordi befolkningen ikke havde levet efter hans love, men i stedet været "skødesløse, forargelige og ugudelige". Forordningen regulerede gudstjeneste, sakramenter og forvaltningen af præstens embede, men også "druk, forargelig omgang og klædedragten" hos gejstligheden.

Den religiøse moralpolitikens betydning for ægteskabet og den seksuelle adfærd

Ægteskabet mistede med reformationen sin status som sakramente. Det betød, at ægteskabet ikke længere blev betragtet som en handling, der gav individet del i noget guddommeligt. Men ægteskabet blev også af Luther opfattet som en samfundsinstitution indstiftet af Gud og blev efter reformationen endnu mere centralt for det verdslige samfund end tidligere. Luthers opgør med den religiøst begrundede forpligtelse for kirkens mænd og kvinder til at leve ugift og i seksuel afholdenhed, cølibatet, rummede en samfundsopfattelse, hvor ægteskab, familieliv og arbejde var helt centrale elementer i det gode kristne liv. Frem for klostrenes særstatus som hellige huse og præstestandens særlige status som mellemlid mellem Gud og mennesket blev verden og ikke mindst det almindelige hushold og familien det sted, hvor det hellige liv skulle leves. Ingen havde en særstatus over for Gud, som f.eks. præsterne tidligere havde haft. Den enkeltes varetagelse

af de pligter, der var forbundet med den position, man nu var givet i husholdet, blev en opfyldelse af Guds vilje og dermed et kristent kald. Tjenestepigen opfyldte altså i sit daglige virke i lige så høj grad Guds vilje som præsten – hvis hun vel at mærke efterlevede de pligter, der var forbundet med hendes position i husholdet. Og præsten kunne gifte sig med lige så stor ret som alle andre, og hans hushold blev et ideelhushold og et kulturcentrum i lokalsamfundet.

Kirkeordinansen, 1537/1539

Kirkeordinansen eller Den rette ordinans fra 1537 slog fast, at det var kongens pligt at lovgive i overensstemmelse med evangeliet og at sikre, at Guds ord blev overholdt. Kirkeordinansen blev udarbejdet først på latin i 1537 og derefter oversat til dansk i 1539. Den lutherske teolog Johannes Bugenhagen (1485-1558) hjalp den danske konge og rigsrådet med at skrive Kirkeordinansen, og den var til godkendelse hos Luther selv, så man sikrede det rette religiøse fundament for den nye lutherske stat.

To hånde¹ stykker forhandles her i denne ordinans, det ene hører Gud alene til, som er det at Vi vil have Guds ord, som er loven og evangeliet, retsindigt prædiktet, sakramenterne ret uddelt, børn vel oplært, at de må blive udi Kristus, som ind i Kristus er døbt, at kirketjenerne, skolerne, og fattige folk må forsørges sin føde.

*Sådan er ikke Vores ordinants, men dermed vil Vi tjene Vorherre Jesu Kristi ordinants.
[...]*

Dette har Vi hertil sagt om de stykker, som hører til Guds ordinans og skik, hvilken ikke skal kaldes Vores, ikke heller skal af noget menneske krænkes og overtrædes. Og byde Vi denne at holdes, på det Vi dermed bliver Vorherre Jesus Kristus lydig, som samme ordinans har skikket og befalet, sig til ære og Os til salighed.

Men det andet stykke i denne ordinans må kaldes at være Vores, fordi der udi må vel somt² (uden Guds fortørnelse) forvandles, endog det også Gud tilhører, som er hvad Vi har skikket om personer, tid, sted, tale, måde, præstetider, sang og ceremonier, om visitats³, om et ærligt samkvem etc. ikke foruden skellig⁴ årsag, og ej med nogen synderlig helligheds mening, men den sande Guds ordinans, der før er omtalt, til tjeneste, at den må des bedre med bekvem hæderlighed holdes, thi alt sådant skal tjene Guds ord.

¹ Hånde: forskellige.

² Somt: noget.

³ Visitats: Efter reformationen blev det pålagt de lutherske biskopper at foretage visitatser, dvs. besøg i alle sognekirker og menigheder for at føre tilsyn med præsternes udlægning af den nye lutherske lære samt overhøre og belære menighederne om den lutherske lære og dens betydning for deres hverdagsliv.

⁴ Skellig: velbegrundet, rimelig.

Alterbordsforside fra Torslunde Kirke, 1561. I den katolske kirke havde man syv sakramenter. I den protestantiske var kun dåb og nadver tilbage, fordi det var de eneste, der var direkte belæg for i Bibelen. På alterbordet er de tilbageværende sakramenter afbilledet sammen med præstens prædiken, der var en vigtig del af den protestantiske gudstjeneste.

Nye bestemmelser for ægteskabet

Da ægteskabet ikke længere var et sakramente, men blev en verdslig institution, kunne kongen også lovgive mere frit om ægteskabet. Det gjorde han allerede fra 1537/1539 i den Kirkeordinans, som satte rammerne for den protestantiske tros udfoldelse i Danmark og for forholdet mellem stat og kirke. Lidt paradoksalt blev de religiøse rammer om ægteskabets indgåelse strammet op. En følge af den katolske kirkes opfattelse af ægteskabet som et sakramente var, at det væsentlige var dets indstiftelse over for Gud. Det betød, at et hemmeligt indgået ægteskab blev betragtet som gyldigt. Hvis et par havde lovet hinanden ægteskab og efterfølgende fuldbyrdet ægteskabet seksuelt, så var ægteskabet indgået over for Gud og kunne ikke ophæves af verdslige instanser.

Med Kirkeordinansen blev kirkens rolle i indgåelsen af ægteskabet fremhævet. Præsten skulle forestå vielsen, men havde ellers ikke noget med ægteskabets indgåelse at gøre, hvilket understregede den verdslige jurisdiktion på området. Samtidig blev det gjort klart, at for nært beslægtede ikke måtte indgå ægteskab (til og med tredje led, dvs. personer med fælles oldeforældre), at en hemmelig trolovelse ikke var gyldig, og at et ægteskab skulle annonceres i kirken, før det kunne indgås. Vielsen skulle foretages af en

præst, i menighedens nærvær og efter forskrifterne i Martin Luthers Lille Katekismus, for at ægteskabet blev regnet for gyldigt. Ægteskabets gyldighed var afgørende, f.eks. i forbindelse med arvesager, hvor den efterladte ægtefælle og børn kun kunne arve, hvis ægteskabet var indgået rigtigt.

Ægteskabsordinansen af 1582

Der viste sig i årene efter Kirkeordinansen et behov for en nærmere bestemmelse af, hvordan et lovformeligt ægteskab blev indgået. Det kom der i 1582 med Frederik 2.s Ægteskabsordinans, skrevet af professor i teologi, Niels Hemmingsen. Heri fremgår det, at parret først skulle troloves i overværelse af præsten og fem andre vidner. Det var et forsøg på at få klare linjer omkring trolovelsen og et opgør med traditioner fra før reformationen. En trolovelse, som var indgået i hemmelighed, i drukkenskab, af umyndige eller af folk, der ikke besad fornuftens fulde brug, var ugyldig. Efter trolovelsen skulle der lyses for parret fra prædikestolen tre søndage i træk, så eventuelle indvendinger mod ægteskabet kunne komme frem. F.eks. kunne medlemmer af menigheden have oplysninger om, at pågældende par var for nært beslægtet til, at de måtte indlade sig i ægteskab. Det skete så sent som i 1771, da Christen Jensen og Anne Jensdatter ville giftes. Efter de var blevet trolovet, og der var blevet lyst for dem to gange fra prædikestolen, begyndte der at gå rygter i byen om, at de var for tæt beslægtede, fordi Christen Jensens far også var far til Anne Jensdatters afdøde mor, dvs. at han var hendes halvmorbror. Lysningen kunne også skaffe viden om, at den ene part var gift eller trolovet til anden side. Efter de tre lysninger kunne vielsen finde sted. Ligesom trolovelsen skulle selve vielsen være udført af præsten for at være gyldig. Det var specifikt forbudt for de trolovede at "søge seng med hver andre". Først efter vielsen måtte det ægteskabelige, herunder det seksuelle, samliv begynde.

Skilsmisse blev tilladt

Ophævelsen af ægteskabets status som sakramente og overgang til verdslig lovgivning havde også andre konsekvenser. En var, at skilsmisse blev mulig. Så længe ægteskabet var et sakramente og dets indgåelse en hellig handling, kunne det ikke ophæves. Men som en verdslig institution var der ikke noget religiøst til hinder for skilsmisse. I overensstemmelse med Luthers tanker tillod den danske konge skilsmisse i tilfælde af utroskab, rømning og impotens, dvs. i de tilfælde, hvor ægteskabet enten var blevet krænket, ikke fuldbyrdet eller ikke eksisterende pga. den ene parts fravær. Vold i ægteskabet eller almindelig uoverensstemmelse mellem parterne var til gengæld ikke skilsmissegrund, men nærmere tegn på individets mangel på oprigtig tro. Ligesom bestemmelserne om ægteskabets indgåelse blev retningslinjerne for dets ophævelse også nedfældet i Ægteskabsordinansen i 1582. Begge dele blev videreført i Danske Lov i 1683.

Illustration af den særlige ægteskabsdomstol tamperretten. Med reformationen blev skilsmisser lovlige under særlige omstændigheder. Mindst en femtedel af alle skilsmisser i 1600- og 1700-tallet skyldtes hor, dvs. utroskab i ægteskabet. Den næsthyppest årsag til skilsmisse var rømning. Når den ene ægtefælle havde været forsvundet i tre år, måtte den tilbageblevne gifte sig igen. Det sidste, der kunne give ret til skilsmisse, var ifølge Luther og dansk lovgivning impotens, forstået bredt som at ægteskabet ikke kunne fuldbyrdes seksuelt. Vold i ægteskabet begyndte derimod først at give adgang til skilsmisse fra slutningen af 1700-tallet.

Den særlige ægteskabsdomstol tamperretten og det ukristelige samliv

Selvom ægteskabet var blevet en verdslig institution, var kirken fortsat involveret i den domsmyndighed, der knyttede sig til ægteskabet, gennem den såkaldte tamperret. Det var en særlig domstol, der tog sig af ægteskabssager og bestod af både gejstlige og verdslige medlemmer. Tamperretten dømte i sager om skilsmisse og ophævelse af trolovelse, men også i sager om brudte ægteskabsløfter, hvor den anklagede kunne blive dømt til at opfylde et ægteskabsløfte, dvs. dømt til ægteskab, eller til erstatning. Det var det, der skete, da Søren Mortensen i 1724 blev dømt ved tamperretten til at gifte sig med Abelone Madsdatter, der var gravid med hans barn. I første omgang forsøgte Søren Mortensen at stikke af ved at melde sig som soldat, men det resulterede kun i, at der blev udstedt en arrestordre på ham. Han skulle på kongens ordre holdes i arrest, til han havde opfyldt sit løfte og giftet sig med Abelone.

Præsterne blev i stigende grad involveret i reguleringen af det ægteskabelige samliv som statens lokale repræsentant, der i det daglige holdt øje med sognebørnene og irettesatte

Tugt- og Manufakturhuset i Viborg, 1816. Ifølge Danske Lov var "ukristeligt samliv" i ægteskabet ulovligt. En mand blev straffet med tugthus, hvis han opførte sig "tyrannisk og ukristeligt" over for sin hustru. Og både manden og hustruen blev straffet, hvis de var skyldige i "ond forligelse" og "forargeligt levnet". Vi ved ikke præcis, hvad man forstod ved ukristeligt samliv, men det har formentlig være noget med druk, vold, banden, og at man ikke passede sine pligter i husholdet. Efter opførelsen af Viborg Tugthus i 1740 kunne ægtefolk indsættes her for ukristeligt samliv – og tugthusprotokollen viser, at de blev det.

dem hvis nødvendigt. Kirken kunne også blive involveret i opretholdelsen af husfreden via nedsættelsen af midlertidige provsteretter, der kunne dømme i enkeltsager om "ukristeligt samliv" i ægteskabet. Ifølge Danske Lov fra 1683 skulle ægtefolk, der levede i "ukristeligt samliv", straffes med tugthus, men det kunne altså ikke føre til skilsmisse. Loven specificerer ikke, hvad ukristeligt samliv var, men det fremgår af de retssager, der blev ført, før folk blev sat i tugthuset. Det var ikke en ualmindelig begrundelse for en tugthusstraf i 1700-tallet og handlede i høj grad om livsform. De, der sad i tugthus for ukristeligt samliv, var dømt, fordi de ikke opfyldte deres forpligtelser over for ægtefælle og børn, ofte forsørgelse eller husførelse, alt efter om det var en mand eller en kvinde. Men de var også dømt, fordi de drak, bandede og svovlede og i det hele taget ikke levede et kristent liv. Deres seksuelle opførsel var derimod underlagt sin helt egen del af loven.

Seksualmoralen i lovgivningen: "du må ikke bedrive hor"

Det var nemlig ikke kun ægteskabets indgåelse og ophævelse, som blev nøje reguleret efter reformationen. En vigtig del af beskyttelsen af ægteskabet som samfundsinstitution var at sikre, at seksuelle forhold kun fandt sted inden for ægteskabets rammer. I modsætning til den katolske kirke, hvor sex var en synd også i ægteskabet, så Luther positivt på det seksuelle forhold i ægteskabet. Sex var ikke alene nødvendigt for at opfylde ægteskabets formål om at få børn. Sex i ægteskabet beskyttede også mod sex uden for ægteskabet, altså utroskab, der var en synd. Luther mente desuden, at sex styrkede båndet mellem

ægtefællerne og dermed den hengivenhed og gensidige støtte, der var ægteskabets sidste formål. Derfor var en del af ægteskabets pligt ifølge Luther den seksuelle.

Uden for ægteskabet var sex en synd, der skulle bekæmpes både for at beskytte ægteskabet og for at holde samfundet rent for synd. Med udgangspunkt i det sjette bud "du må ikke bedrive hor" ser man derfor en omfattende regulering af uægteskabelig seksualitet efter reformationen. Det er bemærkelsesværdigt, at der var en form for ligestilling i kravet til sædelighed. Via det forhold, at alle var lige for Gud, syndede manden og kvinden også lige, hvis de havde et seksuelt forhold uden for ægteskabet. Selvom det ikke nødvendigvis slog helt igennem i retspraksis, betød det også, at manden og kvinden blev stillet lige for loven i tilfælde af seksuel synd.

Allerede året efter reformationen, i 1537, blev der indført dødsstraf for hor, dvs. ægteskabsbrud. En ægtemand, der begik hor, skulle således halshugges, og en ægtehustru, der begik hor, skulle druknes i en sæk. Straffen blev mildnet lidt i Den Koldingske Reces fra 1558, ifølge hvilken hor første gang blev straffet på "yderste formue", dvs. med en bøde, der var afhængig af, hvor meget man ejede, anden gang med landsforvisning og først tredje gang med dødsstraf. Denne strafferamme for ægteskabsbrud blev optaget i Danske Lov, men der er ingen kendte eksempler på, at folk faktisk blev henrettet for ægteskabsbrud i 1700-tallet. Hvis de blev dødsdømt, blev de efterfølgende benådet af kongen.

Dom i sag om hor ved rettertinget i Aalborg, 1537

15. april 1537 blev Anne Hansdatter og Blasius Isfelder dømt for hor ved rigets højeste domstol Rettertinget. De var blevet stævnet af Anne Hansdatters ægtemand Jens Vognfører, der desuden klagede over, at han var blevet frataget sit hus og var blevet truet til at indgå en overenskomst om opløsning af ægteskabet. I dommen blev ægteskabsopløsningen kendt ugyldig, Jens Vognfører fik tilkendt sit hus, og straffen til Anne Hansdatter og Blasius Isfelder blev fastslået.

Da efter tiltale, gensvar og sagens lejlighed sagdes der så på forrette, at eftersom forne Blasius har sig således indført i forne Jens Vognførers hus og lokket og belagt hans ægte hustru og var vældig over lås og lukke¹ til og fra med samme Anne Hansdatter, da bør forne Blasius derfor stå sin ret og miste sin hals, og deslige samme Anne Hansdatter som således har skændeligt og uærligt ligget i sligt åbenbar hor og således har foragtet og forhånet sin ægte husbond, hun bør derfor også dø og sænkes udi en sæk efter Kejserloven², på det at andre herefter skal vide at straffes for slige uhørte gerninger.

1 Var vældig over lås og lukke: var i besiddelse af (Jens Vognførers) hus og ejendom.

2 Der refereres formentlig til den tysk-romerske kejser Karl 5.s lovgivning, som i dette tilfælde altså er blevet brugt til at legitimere strafudmålingen.

Til venstre: Der findes kun få illustrationer af henrettelser fra Danmark. Her ses et træsnit fra en skillingssvejs om den sidste henrettelse i Odense i 1869. Billedet viser de forskellige elementer ved en halshugning. Til venstre formaner præsten, i midten står herredsfogeden med dommen, der skal oplæses, og til højre står bødlen klar med øksen.

Til højre: En kvinde piskes ved kagen. Det var straffen, når en kvinde blev taget for tredje gang i lejemål (sex før ægteskab). I 1751 blev straffen ændret til 6-8 års tugthus. Årsagen var den uærlighed, der hæftede sig på kvinderne, efter de var blevet pisket af bødlen ved kagen. Bødlen var uærlig, og det smittede. Derfor ville ærlige folk ikke arbejde sammen med de kagstrøgne kvinder. Hvor omfattende den sociale udstødelse var, viser et eksempel fra Viborg Tugthus. Administratoren skrev i 1745 til kongen, fordi en kvinde i Viborg var blevet dømt til kagstrygning og efterfølgende tugthusarbejde på livstid. Han ville ikke have kvinden siddende i Viborg efter kagstrygningen, fordi de ansatte og de andre indsatte ikke ville arbejde og spise sammen med hende. Resultatet blev, at hun blev sendt til Spindehuset i København, hvor de havde en særlig afdeling for uærlige fanger. Hendes tre mindreårige børn, der var kommet i Viborg Tugthus sammen med hende, blev derimod i tugthuset, indtil de var store nok til at kunne forsørge sig selv. De tre børn kunne på grund af moderens uærlighed ikke forsørges hos plejefamilier, for ingen ville have dem boende.

Forbud mod sex før ægteskabet

Forbud mod førægteskabelig seksualitet og dermed krav om jomfrudom ved ægteskabets indgåelse blev ikke gennemført helt så hurtigt og konsekvent som kravet om monogami i ægteskabet. I middelalderen var det udelukkende manden, som blev straffet for et seksuelt forhold til en ugift kvinde, jomfru eller enke, mens kvinden i højere grad blev holdt straf- og ansvarsfri i forholdene, der blev betegnet som "jomfrukrænkelse". Det ændrede sig med forordningen, som Christian 4. udstedte den 12. oktober 1617, der indførte straf for både manden og kvinden i et førægteskabeligt forhold, et såkaldt lejermål. Straffen var en kombination af en bøde og åbenbart skrifte i kirken. Åbenbart skrifte betød, at både kvinden og manden skulle bekende deres synd i kirken foran præsten og hele menigheden. Ved flere gentagelser blev straffen skærpet, så kvinden tredje gang skulle piskes ved kagen, en pæl på byens torv. Straffen var ærekrænkende, fordi den blev udført af bøddlen og betød en efterfølgende udstødelse af kvinden fra de ærliges samfund. En mand skulle derimod tredje gang straffes med fængsel eller "på kroppen", dvs. en fysisk afstraffelse. Selvom manden og kvinden syndede lige for Gud og derfor skulle straffes lige for deres førægteskabelige seksualitet, betød den verdslige straf ved gentagelser, at kvindens ære blev betragtet som krænket, noget manden gik fri af. Også denne strafferamme blev overtaget af Danske Lov. I hele perioden blev den skærpede straf for de gentagne lejermål langt fra anvendt systematisk, men betalingen af bøder og det åbenbare skrifte var tilsyneladende relativt konsekvent. Straffen for første og anden gangs lejermål blev ophævet i 1812, mens straffen for kvalificeret lejermål (tredje gang eller mere) først blev ophævet sammen med straffen for ægteskabsbrud med den nye straffelov i 1866.

Skolegang og undervisning i Luthers Lille Katekismus

Et andet centralt samfundsområde, der kom under statslig regulering med reformationen, var ansvaret for skolegang og katekismusundervisning. Luther lagde vægt på, at den enkelte skulle kende Guds ord, og at det skulle formidles på folks eget sprog. Til det formål udarbejdede han en lille katekismus, der efter reformationen blev oversat til dansk og udgivet i flere forskellige udgaver. Den Lille Katekismus blev i århundrederne efter reformationen brugt til at lære danske børn både Guds ord og at læse.

Som det var tilfældet for ægteskab, var Kirkeordinansen fra 1537/1539 også den første lovgivning på skoleområdet. Her blev det bestemt, at der skulle være én – og kun én – latinskole i hver købstad. Der var ret detaljerede bestemmelser for, hvad der skulle undervises i. Centrale var de elementer, der også indgik i Luthers Lille Katekismus: De Ti Bud, fadervor og trosbekendelsen. Der var ingen tvivl om, at ungdommen skulle oplæres i den sande, lutherske kristne tro med vægt på evangeliet. Det blev også understreget i Kirkeordinansen, at det var forældrenes pligt at holde de børn, der havde evnerne, i

latinskolen. Selvom det var vigtigt, at både drenge og piger lærte at læse Guds ord, var den videre skolegang i latinskolen og på universitetet forbeholdt drenge. Men derudover var skolegangen i princippet afhængig af evner og ikke social baggrund. De elever, der havde evnerne, burde efter latinskolen fortsætte på universitetet. Hvis forældrene ikke selv havde de økonomiske midler, skulle menigheden i stedet betale. Det lå i forlængelse af Luthers understregning af den enkeltes pligt til at udnytte de evner, Gud havde givet. Og det var med til at sikre, at antallet af elever i latinskolerne og på universitetet blev tilstrækkeligt stort til, at man kunne få uddannet præster til de protestantiske kirker.

De elever, der ikke havde evnerne til at gå i latinskole og på universitetet, skulle i stedet sættes til et ærligt håndværk i overensstemmelse med Luthers formaninger om arbejdets værdi og det hellige kald til at virke efter evne i det jordiske liv. Alle børn skulle lære Guds ord. Mange blev blot undervist hjemme og af degnen om søndagen, men ud over latinskolerne skulle øvrigheden sikre 'skrivskoler' for dem, der skulle lidt mere end blot kende Guds ord.

Peder Palladius, der var biskop på Sjælland, omsatte Kirkeordinansens tanker om skole til konkrete krav i sin visitatsbog. Ifølge Palladius skulle degnen undervise sognets unge af begge køn om søndagen. De skulle undervises efter Luthers Lille Katekismus. Luthers Lille Katekismus bestod af fem dele: De Ti Bud, trosbekendelsen, fadervor, dåben og nadveren – alt sammen med Luthers forklaring. Ifølge Palladius var det her de første par årtier efter reformationens indførelse tilstrækkeligt, at børnene kendte de første tre dele af katekismen. Det var forældrenes pligt at sørge for, at børnene kom i degneskole. Når det var så vigtigt, at børnene lærte deres kristne børnelærdom, hang det sammen med, at det var det eneste værn mod Djævelen. Kun den, der kendte De Ti Bud, kunne undgå at lade sig friste af Djævelen til at handle imod De Ti Bud.

Læsefærdigheden udbredes

I 1600-tallet blev kravet om ret luthersk tro stærkere, og dermed blev også kravene til børnelærdommen større. Ifølge tidens ledende biskop, Hans Poulsen Resen, skulle børnene lære alle katekismens fem dele sammen med Luthers forklaringer. Dertil kom den såkaldte hustavle, som Luther havde tilføjet som et supplement til katekismen, samt anvisninger til skriftemål m.m. Hustavlen forklarede med bibelcitater den enkelte, hvilke pligter man havde over for sine medmennesker, med det fjerde bud "du skal ære din far og din mor" som grundmodel. Til forskel fra tiden lige efter reformationen blev det i 1600-tallet vigtigt ikke bare at lære katekismen udenad, men også at forstå den. Det betød, at man skulle kunne læse den, fordi læsefærdigheden gjorde det hurtigere at lære katekismen udenad. Dermed blev læsefærdigheden udbredt over det meste af landet.

Moses modtager De Ti Bud. Illustration fra Peder Palladius' oversættelse af Luthers Lille Katekismus fra 1587. De Ti Bud var helt centrale i Luthers Lille Katekismus, også i Peder Palladius' første oversættelse. Senere blev Luthers hustavle også tilføjet den danske oversættelse. Her kunne husstandens medlemmer lære de forpligtelser, de havde over for hinanden. Præsten skulle være et foregangseksempel som en god husbond. I hustavlen kunne man f.eks. læse følgende om biskopper, præster og prædikanter:

"En tilsynsmand skal være ulastelig, én kvindes mand, ædruelig, besindig, værdig, gæstfri, en god lærer, ikke drikfældig eller voldsom eller ude efter skændig fortjeneste, men mild, ikke stridbar og ikke glad for penge. Han skal styre sit eget hus godt og få sine børn til at vise lydighed, i al agtværdighed. Han må ikke være nyomvendt osv."

Der blev holdt øje med, at degnen og sognepræsten fik lært børn og unge (både drenge og piger) at læse Luthers Lille Katekismus. Provsten skulle holde visitation i alle sine sogne en gang årligt, og biskoppen skulle komme forbi en gang hvert tredje år, selvom dette næppe skete så hyppigt i praksis. Ved visitationen blev sognebørnene hørt i Den Lille Katekismus, så man sikrede sig, at de havde lært den rette tro og guds frygt. Kirkebogen fra Vonsild i anden halvdel af 1600-tallet afslører, at sognepræsten også i nogle tilfælde noterede sine sognebørns boglige kunnen. Her har sognepræsten noteret, om folk blot kunne deres børnelærdom udenad, om de kunne læse prent, dvs. trykte bogstaver, eller håndskrift, og om de kunne skrive selv og måske endda regne.

Opdragelsen af befolkningen som gode kristne

Det var ikke kun i skolerne og i kirken, at ungdommen skulle opdrages og oplæres som gode kristne. Hjemmet spillede en central rolle, og husfaderen var forpligtet til også at tage sig af både børns og tjenestefolks opdragelse. Heri lå også en forpligtelse til at sikre deres kristne børnelærdom. I forlængelse af denne pligt etablerede en del af landets godsejere fra 1640'erne og frem skoler for børnene på deres gods. Også for de fattige børn. Det var en del af deres pligt som luthersk herskab at sikre muligheden for skolegang og dermed kristen børnelærdom. Den samme tankegang prægede også fundatsen for Christian 4.s børnehus på Christianshavn i København, der blev oprettet i 1621. Her skulle forældreløse børn opdrages i den kristne tro – dvs. lære at læse deres katekismus – og lære et ærligt håndværk.

Mens 1600-tallet havde været præget af luthersk ortodoksi, der fokuserede på anger og bod, kom pietismens ideal om personlig fromhed og tro i højere grad til at præge 1700-tallet. Pietismen vægtede det personlige gudsforhold, hvilket nødvendiggjorde en endnu højere grad af læsefærdighed på modersmålet. Idealet var ikke længere kun at læse

Illustration af en luthersk husandagt. Det var ikke kun i kirken, at børn og tjenestefolk skulle lære Den Lille Katekismus. Opdragelse i den kristne tro og i katekismen var en del af husfaderens pligt. Pligten til at opdrage børn og tyende som gode kristne mennesker indeholdt også en pligt til at revse dem, når det var nødvendigt. Billedet viser idealbilledet på en husandagt i den lutherske husstand. Familien er samlet omkring bordet, hvor husfaderen med bibel og andagtsbøger foran sig leder andagten. Fra Hans-Michel Moscherosch: *Insomnis Cura Parentum. En Troe Faders Christelige Siæle-Gaffue*, 1645.

Den Lille Katekismus, men at folk blev i stand til selv at læse Bibelen. Med et omfattende byggeri af rytterskoler for fattige børn i 1720'erne lagde Frederik 5. (1723-1766) grunden til, at skolen for alvor blev et centralt ansvarsområde for kongen, der ad den vej søgte at gøre sit folk både gudfrygtigt og nyttigt.

Skolegang bliver obligatorisk for alle børn

Det blev først fulgt op af Christian 6. (1699-1746) med en forordning om konfirmation i 1736. Unge havde siden reformationen skullet prøves i deres katekismuskundskaber, før de kunne komme til alters. Konfirmationen forudsatte på et mere formelt plan skolegang og oplæring i de rette kristne dyder. Det fik to konsekvenser. Dels en meget ambitiøs forordning fra 1739 om skolehold på landet dels en reform af købstædernes latinskoler. Det blev obligatorisk for alle børn at gå i skole. Ud over at lære den sande, evangeliske tro og at læse kunne børnene lære at skrive og regne, hvis deres forældre betalte. Det var især drengene, der fik betalt ekstra skolegang. Det viste sig hurtigt at være vanskeligt at fuldføre den del af skoleforordningen, der drejede sig om etablering og bygning af nye skoler rundt om i landet. I 1740 blev forordningens økonomiske krav reduceret, så opførelsen af skolehuse forsvandt, og kravene til aflønningen af lærerne blev modificeret. Men pligten til at modtage undervisning blev opretholdt.

Forordning Om Skolerne på Landet i Danmark, og hvad Degnene og Skoleholderne derfor maae nyde, 1739

Skoleloven af 1739 indførte skolepligt for alle børn i landet. Dog var de formuende ikke tvunget til at møde i skolerne sammen med den brede befolkning, men kunne selv organisere undervisningen. Noget nyt var, at skrivning og regning fremstod som færdigheder, alle børn kunne have nytte af. Det fremgår for eksempel af nedenstående uddrag. Senere i teksten understreges det dog, at det krævede forældrebetaling, hvis børnene skulle undervises i regning og skrivning.

Så har vi anset det for en af de største velgerninger for vore kære og tro undersåtter, og for en uomgængelig nødvendighed for landet, efter vores højst-saligste hr. Faders højlovlig ihukommelse [...], at lade danske skoler overalt i vort rige Danmark på en bestandig fod således indrette, at alle og enhver, endog de fattigste børn, overalt på landet kan tilstrækkelig undervises om troens grund, samt salighedens vej, orden og midler, efter Guds ord og den evangeliske kirkes sande i børnelærdommens kortelig forfattede lære, så og i at læse, skrive og regne, som sådanne videnskaber, der er alle og enhver, af hvad stand og vilkår de end måtte være, nyttige og fornødne.

Redigeret uddrag af: Schou, J.H. (red.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 af ere udkomne*, bd. 3 (1822), s. 256-276. (23. januar 1739).

I forbindelse med konfirmationen blev der også produceret en ny lærebog som supplement til Luthers Lille Katekismus, der havde været hovedværket siden reformationen. I 1737 udgav Erik Pontoppidan sin væsentligt længere katekismusforklaring Sandhed til Gudfrygtighed. Den udbyggede Den Lille Katekismus betragteligt i sin ambition om at forklare den. Pontoppidans katekismusforklaring var hovedværket, indtil den blev erstattet af biskop Balles lærebog i 1791, der havde et væsentligt bredere fagligt sigte.

Det samme havde den lov om almueskolen, der i 1814 erstattede skoleforordningen fra 1739/1740 og indførte en mere omfattende skolepligt for alle børn i Danmark. Med loven blev skolegang gratis for alle børn fra deres 7. til deres 14. år. Man kan sige, at det blev en pligt at uddanne sig til en god borger og samtidig til en god kristen. Med Grundloven i 1849 blev adgang til gratis skole en grundlovssikret ret.

Staten overtager ansvaret for fattigforsorgen

Indtil reformationen havde kirken overordnet set taget sig af de gamle, de svage, de syge og de forældreløse børn. Med reformationen blev de klostre, der før havde drevet hospitaler til at tage sig af de fattige og syge, nedlagt. Ansvar for de syge og de fattige blev overtaget af kongen og dermed staten. Ligesom med ægteskab og skoler regulerede Kirkeordinansen fra 1537/1539 også fattighjælpen. Den slog fast, at det var kongens forpligtelse at sikre, at de fattige fik hjælp. Det var en del af den gudgivne samfundsorden, hvor kongen som øverst i regeringsstanden var som en fader for sine undersåtter. Det indebar, at han skulle sikre forsørgelsen for dem, der ikke kunne forsørge sig selv. Kirkeordinansen bestemte også, at det var de nye protestantiske biskopper, der skulle holde opsyn med, at de rette folk blev udpeget til at forestå fattigkasserne, og at de fattige fik hjælp. Det vil sige, at ansvaret for det praktiske arbejde med de syge og fattige blev givet tilbage til kirkens folk, men nu som kongelige embedsmænd.

Ikke alle fattige skulle dog have hjælp. Før reformationen havde der til dels været et positivt syn på fattigdom. Tiggermunkene repræsenterede en del af den katolske kirke, hvor man frivilligt levede i fattigdom og uden materielle værdier for at følge i Kristi fodspor. Samtidig var det at arbejde udtryk for, at man ikke havde andet at leve af, altså en nødvendighed, hvis man ikke kunne undgå det. Det ændrede sig med Luther. Han anså enhver form for frivillig fattigdom som udnyttelse af næsten. Desuden var enhver forpligtet til at arbejde. Arbejde var en kristen pligt og dyd. Gud havde sat en på jorden, for at man skulle arbejde og hjælpe næsten. Det fulgte af pligten til arbejde, at kun den fattige, der ikke kunne arbejde, skulle hjælpes. Tankerne var ikke fremmede i middelalderens Europa, hvor man også før reformationen havde forsøgt at regulere tiggeri. Men med Luther blev reguleringen teologisk underbygget, samtidig med at staten blev central i reguleringen.

Kun hjælp til de værdigt trængende fattige eller syge

De værdigt trængende, dvs. de syge, de gamle og de forældreløse børn, skulle hjælpes. De uværdigt trængende, dvs. de, der godt kunne arbejde, skulle ikke hjælpes, men tvinges til at arbejde og derigennem også til at leve et bedre kristent liv. De principper slog i høj grad igennem i fattiglovgivningen i Danmark. Allerede i 1537 fastslog en forordning, at de enkelte sogne skulle tage sig af deres egne gamle og syge. Det var helt i overensstemmelse med Luthers tanker om fattighjælpens organisering: Staten skulle via lovgivning sikre, at lokalsamfundet tog sig af sine fattige. Men kun de værdigt trængende, dvs. de gamle og syge, der ikke kunne arbejde.

I første omgang bestod fattighjælpen i retten til at tigge. De værdigt trængende fik udleveret et tiggertegn, der viste, at de havde ret til at samle almisser. Det skete i forsøget på at sikre, at de arbejdsduelige fattige ikke også tiggede. I løbet af 1600-tallet etablerede man tugt- og forbedringshuse i København, hvor arbejdsduelige fattige, også defineret som 'ikke værdigt trængende', kunne tvinges til at arbejde. Alligevel levede anslået 5-10 % af den danske befolkning af tiggeri ved indgangen til det 18. århundrede, og en stor del af dem var et omvandrende proletariat og netop ikke sognenes egne, værdigt trængende fattige.

Pengetavle fra Sæby Kirke skænket i 1673 af borgmester Christian Lauridsen Ruus til indsamling af penge til værdigt trængende fattige. I forbindelse med reformationen overgik ansvaret for fattigforsorgen fra de kirkelige institutioner til at være en offentlig opgave. De offentlige fattigkasser kunne dog ikke dække behovet for hjælp. Derfor måtte de værdigt trængende tigge almisser. Desuden fik de andel i de penge, der blev indsamlet i kirkebøsser og pengetavler, der var opstillet i kirkerne.

Danmarks første fattiglov fra 1708

Enevældens første fattiglov fra 1708 søgte at gøre op med problemet med omvandrende tiggere. Midlet var et forbud mod tiggeri suppleret med en inddeling af de fattige i tre kategorier: de gamle og syge, der slet ikke kunne arbejde, de forældreløse børn og endelig de, der kunne arbejde lidt, men ikke nok til at forsørge deres familie. Disse tre grupper skulle hjælpes lokalt og var et lokalt ansvar. Resten af de fattige skulle tvinges til at arbejde i statens tugt- og forbedringshuse. Til formålet blev der opført tugt- og forbedringshuse på Møn og i Viborg og Odense, så man ikke skulle bekoste, at alle arbejdsduelige fattige blev sendt til København.

Forordning Om Betlere i Danmark, saavel paa Landet som i Kiøbstæderne, Kiøbenhavn undtagen, 1708

Forordning om betlere i Danmark fra 1708 indvarslede en ny måde at tænke fattigforsorg på. Hidtil havde fattighjælpen bestået i at give de værdigt trængende lov til at tigge. Nu søgte man at komme tiggeriet til livs. De værdigt trængende skulle understøttes lokalt gennem frivillige bidrag og skatter. Ikke-værdigt trængende skulle til gengæld sættes i arbejde i industrilignende produktionshuse – såkaldte manufakturer. I praksis lykkedes det ikke at afskaffe hverken tiggeri eller arbejdsløshed. Blandt andet fordi manufakturerne ikke kunne absorbere nok arbejdsløse, og fordi det var vanskeligt at skaffe tilstrækkeligt med penge til den lokale understøttelse.

Alle fattige, som kan arbejde, enten de vil eller ej, skal til de byer hvor manufakturer er indrettet, henses til arbejde.

[...]

Når nogen begærer at indskrives i de fattiges tal, skal inspektørerne vel give agt på den samme persons forhold, hvorledes han har skikket sig. Har han med drukkenskab eller andre laster forårsaget selv sin armod, må han ikke annammes¹ der til, men sendes til København, at han kan komme i pesthuset, om han ikke er dygtig til at arbejde; især skal de her udi handle redeligt uden passioner, såsom de det for Gud og Os agter at forsvare, at de ingen antager for gunst eller venskab skyld, ikke heller lukker nogen ude af had eller vrede. Skulle nogen fattig findes, der er lige så højt nødtrængende, som de der er indtegnede, og inspektørerne dem ikke vil annamme, da har den fattige sig at beklage for magistraten, der skal skaffe ham ret: Sker det ikke, og den fattige nødes til at give det an for² Stiftamtmanden, da skal han hjælpe ham til rette, og da skal magistraten tillige med inspektørerne, om de findes ej at have haft lovlig årsag, bøde til de fattiges kasse i København 10 rigsdaler.

¹ Annammes: antages.

² Give det an for: angive det til.

Den lokale fattighjælp blev efter 1708-loven administreret af sognepræsten. I praksis havde den mest karakter af omgangsforsørgelse, hvor den fattige gik på omgang blandt sognets beboere og fik husly på skift på de enkelte gårde i et vist tidsrum, som præsten fastsatte efter husstandens formåen. Det understregede husholdets betydning for organiseringen af fattighjælpen og det lokale ansvar. Den værdigt trængende var ikke kun defineret ved at være ude af stand til at arbejde, men også ved at være lokal. De to spor fortsatte i fattiglovgivningen i 1800-tallet og havde både en vurdering af den moralske årsag til fattigdommen som konsekvens (at den fattige reelt var ude af stand til at arbejde og ikke bare uvillig og fordrukken) – og en håndhævelse af det lokale ansvar. Det sidste betød lange diskussioner af, hvem der var hjemsogn for den enkelte fattige, hvilket førte til en omfattende administrativ korrespondance og gjorde de fattige til kastebold mellem sognene.

Christian 4.s Børnehus på Christianshavn fra 1621. Børnehuset var en del af samme manufaktur og bygning som Tugt- Rasp- og Forbedringshuset, men ud over at skabe en industrilignende produktion var formålet også at give forældreløse børn en kristen opdragelse. Forordningen om Tugt- og Børnehuset i København fra 1621 opregnede i 30 punkter, hvordan børnehuset skulle drives. Her formuleredes det pædagogiske projekt, der gik ud på at sikre den kristne opdragelse ved at lære børnene et ærligt håndværk, og ved at præsten prædikede om søndagen og underviste børnene i deres kristne børnelærdom to gange om ugen. Forordningen indeholdt desuden en række detaljer om helt jordnære forhold. For eksempel var der en kostplan, der beskrev, hvad der skulle serveres hver dag i ugen.

Fattighjælpen i 1800- og 1900-tallet

En ny fattiglovgivning ved indgangen til 1800-tallet gjorde et minimum af fattighjælp til en ret. Samtidig begyndte en udvikling, hvor modtagelsen af fattighjælp havde tab af borgerlige rettigheder som konsekvens. Ud over at de fattige var nødt til at bosætte sig i det sogn, der havde pligt til at forsørge dem, mistede de f.eks. retten til at disponere over deres eventuelle få ejendele. Ved deres død skulle den fattiges ejendele sælges, så fattigforsorgen kunne få dækket nogle af sine udgifter. Og i 1824 blev det besluttet, at de fattige kun måtte gifte sig, hvis de fik tilladelse af den lokale fattigkommission. Udviklingen kulminerede med Grundloven i 1849, hvor fattighjælp på den ene side blev en grundlovssikret ret sammen med adgangen til gratis skolegang. På den anden side blev det også stadfæstet, at modtagelsen af fattighjælp betød tab af en række borgerlige rettigheder, bl.a. valgretten. Tabet af rettigheder forbundet med modtagelsen af fattighjælp forsvandt kun gradvist fra den næste fattiglov i 1891, over socialreformen i 1933 og endelig med Lov om offentlig forsorg i 1961.

Også for givelsen af almisser til de fattige ændrede perspektivet sig med reformationen. I den katolske kirke var almisser til de fattige en del af den generelle afladstanke; hvis man gav til de fattige, betalte man aflad for sine synder og forkortede tiden i Skærsilden. En væsentlig del af den katolske kirkes fattigforsorg havde derfor været finansieret af private donationer fra folk, der ville sikre kortere tid i Skærsilden for sig selv eller deres familie.

FILM: LUTHERS OPGØR MED AFLADSHANDLEN – 95 TESER DER INDLEDTE REFORMATIONEN

I denne film fortæller lektor i systematisk teologi Bo Kristian Holm, Aarhus Universitet, om baggrunden for Luthers 95 teser mod aflad og deres betydning for reformationens begyndelse.

© danmarkshistorien.dk

Luthers opgør med tanken om aflad (og Skærsilden) havde været centralt i bruddet med den katolske kirke. Mennesket blev kun frelst via sin tro, ikke via sine gerninger. Det vil sige, at det ikke som sådan hjalp den enkelte i forhold til den personlige frelse at give til de fattige. Men det var ikke ensbetydende med, at man ikke længere skulle give til de fattige – man skulle blot gøre det som en næstekærlig gerning. En anden ændring var, at den enkelte ikke skulle give direkte til den fattige, men betale sine almisser til kirken, så kirken kunne sikre, at kun de rette fattige, de værdigt trængende, blev hjulpet.

Reformationen og dens påvirkning af det danske samfund

Reformationen havde altså både teologiske, politiske og kulturelle konsekvenser, der kom til at præge den videre samfundsudvikling i Danmark. Man kan sige, at Luther i sig selv ikke spillede den store rolle for udviklingen i Danmark, men at det, der fik betydning, var den måde, hans teologiske tanker og ideer om, hvordan samfundet skulle indrettes, blev brugt. Her var læren om de to regimenter og overdragelsen af al magt til den verdslige fyrste centrale. Den betød, at kongen overtog kirkens gods og koncentrerede magten om sin person. I første omgang i samarbejde med adelen, men senere som enevældig konge, legitimeret af tanken om den af Gud indsatte fyrste, der som en fader for sit folk bl.a. via sin lovgivning skulle beskytte dem mod synd.

Fyrstens forpligtelse til at sikre et kristent rige førte til regulering af en række centrale samfundsområder som moral, sædelighed, ægteskab og fattighjælp. Reguleringen kulminerede på mange måder med Danske Lovs kriminalisering af alle handlinger, der var et brud på De Ti Bud. Indlejret i kriminaliseringen af synd lå en ligestilling af kønnene i lovgivningen, fordi manden og kvinden syndede lige. Det samme potentiale for ligestilling genfandt man i Luthers Lille Katekismus, hvor hustavlen forklarede de forpligtelser, husholdets medlemmer havde over for hinanden. Her blev ægteparret ligestillet i autoritet og i den respekt, børn og tyende skulle vise dem.

Luthers Lille Katekismus var sammen med lovgivning mod vranglære, bl.a. bekæmpelsen af trolddom og magi, central for udbredelsen af den rette tro i befolkningen. Udgangspunktet var Luthers forståelse af det almene præstedømme, der stillede alle individer lige for Gud og fjernede kirkens autoritet til at udlægge den rette tro. I praksis havde den lutherske kirke og dens sognepræster i høj grad monopol på udlægningen af evangeliet, men samtidig skulle det enkelte individ kunne tilegne sig Guds ord. Til det formål var det nødvendigt, at børn og unge gik i skole og både lærte den rette tro og at læse. Både kravene til, hvor meget af Den Lille Katekismus børnene skulle kunne, og til deres skolekundskaaber blev langsomt udvidet og kulminerede med indførelsen af skolepligten i 1739 og udvidelsen af fagområderne og omfanget af skolen i 1814.

Den Lille Katekismus og lovgivningen var således centrale for udviklingen af en specifik dansk konfessionskultur. De teologiske tanker fik samfundsbetydning i befolkningens konkrete møde med Luthers forskrifter om religiøse forståelser og sociale forpligtelser og i lovgivningens omsætning af Luthers teologi til politik. Placeringen af det sociale ansvar for de fattige og syge som en statslig forpligtelse, skolepligt og normer for ægteskab og familieliv er dermed områder, hvor Luthers teologi har spillet ind i den måde, det danske samfund har udviklet sig på gennem den lange mono-konfessionelle periode, der fulgte efter reformationen frem til trosfriheden blev indført med Grundloven af 1849.

Forslag til videre læsning

Trykt litteratur

Appel, Charlotte og Morten Fink Jensen: *Dansk Skolehistorie*, bd. 1. *Da læreren holdt skole, tiden før 1780*, Aarhus Universitetsforlag, 2013.

Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Museum Tusculanums Forlag, 2001.

Bach-Nielsen, Carsten og Jens Holger Schjørring: *Kirkens Historie*, bd. 2. Hans Reitzels Forlag, 2012.

Koefoed, Nina: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusculanums Forlag, 2008.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red): *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1. *Frem mod socialhjælpsstaten, perioden 1536-1898*, Syddansk Universitetsforlag, 2010.

Temaer på danmarkshistorien.dk

[Reformationen i Danmark i 1536](#)

[Den lutherske kulturarv i Danmark, ca. 1536-1708](#)

[Social- og fattigforsorg i Danmark fra 1500-1933](#)

Kilder på danmarkshistorien.dk

[Luthers Lille Katekismus 1529 \(1953-udgave\)](#)

[Uddrag af Martin Luthers 'Om Kristi nadver. Bekendelse', 1528](#)

[Uddrag af Peder Palladius' 'En Visitatsbog': 'Om troldkvinder en formaning og undervisning', ca. 1543](#)

[Recessen om reformationen, 30. oktober 1536](#)

[Kirkeordinansen, 14. juni 1539](#)

[Danmark og Norges Kirkeritual 1685](#)

[Kongeloven, 14. november 1665](#)

[Konfirmationsforordningen, 13. januar 1736](#)

[Frederik 2.s ordinans om ægteskabssager, 19. juni 1582](#)

[Uddrag af 'Den københavnske reces' om trolddomssager, 6. december 1547](#)

[Forordning om troldfolk og deres medvidere, 12. oktober 1617](#)

[Forordning om Betlere, 5. maj 1683](#)

[Forordning om Betlere i Danmark, 24. september 1708](#)

[Fattigreglement for Danmarks købstæder, 5. juli 1803](#)

[Forordning om Skolerne på Landet i Danmark, 23. januar 1739](#)

[Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark, 29. juli 1814](#)

[Krøniken om Gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark fra 1530'erne: uddrag om klostrene i Viborg og Næstved](#)

Leksikonartikler på danmarkshistorien.dk

[Reformationen i Danmark, ca. 1520-1539](#)

[Grevens Fejde 1534-36](#)

[Bogtrykkets betydning for reformationens indførelse, ca. 1450-1536](#)

[Den lutherske reformation og bogtrykket, ca. 1536-1660](#)

[Reformation, idealskabelse og magtlegitimering hos den danske højadel, 1536-1660](#)

[Reformationen og videnskabens verden](#)

[Tillid og reformationen](#)

[Martin Luthers forståelse af forholdet mellem religion og politik](#)

[Martin Luthers syn på jøderne](#)

[Christian 2.s danske oversættelse af Det Nye Testamente, 1524](#)

[Bibler, billeder og religiøs propaganda i 1500-1600-tallet](#)

[Diakonien i Danmark efter reformationen i 1536](#)

[De lutherske teologers syn på trolddom i 1500- og 1600-tallet](#)

[Djævelen og trolddom i Danmark i 1500- og 1600-tallet](#)

[Trolddom i Danmark i 1500-1600-tallet](#)

[Heksens ansigt - portræt af en kvinde dømt for trolddom i år 1620](#)

[Fattighjælp lige efter reformationen](#)

[Donationer til fattigforsorg efter reformationen i 1536](#)

[Løsgængere, fattighjælp og kravet om arbejde efter reformationen i 1536](#)

[Forsorgsvæsen og tiggeri før 1600](#)

[De husarme: Middelstandens fattige i 1780'ernes København](#)

[Fattiglovgivningen i Danmark 1660-1849 – fra tiggertegn til grundlovssikret ret](#)

[Fattighjælp og tab af rettigheder 1849-1933 - fra Grundlov til Socialreform](#)

[Den lutherske ortodoksi i skole og hjem i 1600- og 1700-tallet](#)

[Frederik 2. som evangelisk-luthersk konge](#)

[Det verdslige juridiske system før 1660](#)

[Det juridiske system 1660-1849](#)

Film på danmarkshistorien.dk

[Martin Luther og reformationens nye verdensbillede](#)

[At skabe et luthersk samfund - betydningen af Luthers Lille Katekismus og De Ti Bud i Danmark efter reformationen](#)

[Luthers opgør med afladshandlen - 95 teser der indledte reformationen](#)

[Reformationen i Danmark - da Hans Tausen indledte byreformationen i Viborg i 1526](#)

Myter på danmarkshistorien.dk

[MYTE: Beslaglagde den danske kongemagt alt den katolske kirkes gods ved reformationen i 1536?](#)

[MYTE: Blev de danske kirkers kalkmalerier overkalket efter reformationen i 1536?](#)

Illustrationer

Side 7: Martin Luther foran kirkedøren i Wittenberg, Ferdinand Pauwels, 1872.

Wikimedia Commons.

Side 8: Luther i Rigsdagen i Worms, Anton von Werner, 1870. Wikimedia Commons.

Side 9: Portræt af Erasmus af Rotterdam. Cornelis Visscher, ca. 1650. Welcome Images. CC BY 4.0.

Side 10: Men Working at a Printing Press, Proofing Copy, and Setting Type, Jan van der Straet efter træsnit af Stadanus, ca. 1580, Wellcome Library, London. Wellcome Images. CC BY 4.0.

Side 14: Fredsslutningen i Münster, 15. maj 1648, Gerard ter Borch, 1848. Wikimedia Commons.

Side 15: danmarkshistorien.dk.

Side 16: Frederik 3.s håndfæstning. Rigsarkivet.

Side 19: Portræt af Peder Palladius. Wikimedia Commons.

Side 21: Kalkmaleri i Vejlbj Kirke. Nationalmuseet.

Side 25: Alterbordsforside fra Torslunde Kirke. Nationalmuseet.

Side 27: Tamperretten. Fra Casper Peter Roth's fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte kongelige Rescripter, Resolutioner, Cancellie-Breve og Cammer-Ordres ... , henførte til den Danske Lovs beqvemteste Capitler og Artikler, bind 1, side 405, C. G. Glasings Efterleverske, 1754-69.

Side 28: Viborg Tugt- og Manufakturhus. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

Side 30 til venstre: Skillingsvise. Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek.

Side 30 til højre: Kagstrøgen kvinde. Fra C.G. Salzmann.: Carl von Carlsberg eller om den menneskelige Elendighed, bind 1, P. M. Liunge og J. H. Schuboth, 1797.

Side 33: Fra Luther, Martin: Enchiridion. En liden Catechismus, eller Christelig Lærdom. Oversat af Peder Palladius, 1587. Det Kongelige Bibliotek.

Side 34: Illustration af luthersk husandagt. Fra Moscheroschs, Hans-Michel: Insomnis vura parentum. En Troe Faders Christelige Siæle-Gaffue, 1645. Det Kongelige Bibliotek.

Side 37: Pengetavle fra Sæby Kirke. Foto: Jesper Weng. Nationalmuseet. CC-BY-SA.

Side 39: Christianhavns Børnehus. Fra Knud Bokkenheuser: Det gamle København, bd. 1, H. Hagerups Forlag, 1919.

Ophavsret: Tekst, billeder og filmklip må til ikke-kommercielle formål printes, downloades, citeres og anvendes, når forfatter og udgiver (danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitet) tydeligt angives. Materialet må frit anvendes til ikke-kommercielle formål som undervisning, forskning og privat brug. Ønskes materialet anvendt til kommercielle formål, skal der rettes henvendelse til danmarkshistorien.dk.

En del af billedmaterialet og kildematerialet tilhører ikke danmarkshistorien.dk, men publiceres med tilladelse fra rettighedshaverne. Denne tilladelse gælder ikke andres brug af materialet til publicering og/eller kommercielle formål. Enhver anden anvendelse kræver således tilladelse fra den oprindelige rettighedshaver. Spørgsmål angående rettigheder og anvendelse af materialet til anden brug skal rettes direkte til pågældende rettighedshaver.

Vi har søgt at opspore og indhente tilladelse hos alle rettighedshavere til kildetekster og illustrationer. Hvis der er rettighedshavere, vi ikke har kunnet finde frem til, er de meget velkomne til at henvende sig, så vi kan finde en løsning. Såfremt vi på denne måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet.